

Marginália a *Fekete kolostor*hoz. Bárczi Géza lapszéli jegyzetei

A *Fekete kolostor* nyolcvanhárom éves történetében vízvázlatos a múlt század 1960-as éve, amikor 1942 után először, de csonkítottan jelent meg a mű a budapesti Szépirodalmi kiadónál. Az ötvenes évek végi, hatvanas évek eleji irodalmi légkörnek és kánonnak megfelelően a regény újrakiadása Magyarországon nemcsak azért lehetett fontos, mert romániai magyar író írta, hanem talán azért is, mert a regény előszavának szerzője szerint a szöveg úgy bírálta az imperialista Franciaországot, hogy a mű kompozíciójának két, egymással összefüggő „gyűjtőpontjában” franciák és nem franciák mindemellett „felismerték az embert egymásban”, s így a regény humanista értékrend fölmutatására is alkalmasnak bizonyult.¹ Az előszó írója a francia–magyar testvériség bizonyítékaként két jelenetet emelt ki a regényből. Mindenekelőtt a közismert Guillaume-epizódot, és azt, melyben egy francia káplár, aki hálás azért, hogy egy boche ellőtte a kezét, s így nem a fronton kell szolgálnia, kocsmába viszi az internáltakat (a XVII., A „fekete barát” című fejezetből). A „mindig jókedvű, tréfacsináló” francia adminisztrátor emlékének, aki tudta, „mi az a Jézus [...], mi az a szeretet”², egész fejezetet szentelt Kuncz Aladár, a hatodik, Karácsonyest Noirmoutier-ban címűt. „Guillaume sergent emlékének, aki sohasem tudott volna ölni, és aki elesett a francia–német fronton anélkül, hogy fegyverét kilőtte volna” – így szól a regény egyetlen egy mottója, amely így kiemelten betölti funkcióját: az olvasót ráhangolja a gondolatmenet legfontosabb elemére, előzetes ítéleteit úgy hozza mozgásba, hogy olyasmit közöl, amit az olvasás idején mindvégig illik szem előtt tartani. Az elbeszélésből úgy tudjuk, az őrmester mindenekelőtt azért került a frontra, mert „Egy ízben még fényképfelvételt is csináltatott magáról, amint a vár egyik boltíve alatt ölelkezve áll a német diákokkal s a két német tanárral. Később az életével fizetett meg ezért a képért”³. No meg különben sem bizonyult elég szigorúnak. Rendelkezésünkre áll tehát Guillaume-ról egy fejezet és egy fénykép, s

¹ Kuncz Aladár: *Fekete kolostor*. A bevezető tanulmányt írta Bóka László. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1960.

² Kuncz Aladár: *Fekete kolostor* I–II. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár 1931. [Ehhez az íráshoz Bárczi Gézának az ELTE Nyelvészeti Könyvtárában fellelhető két kötetét használok (Jelzet: 24338–24339). Köszönet érte Faga-Nagy Máriának. Értelemszerűen ennek a kiadásnak a lapszámait közlöm a törzsszövegben zárójelekben is.]

³ Kuncz Aladár: *Fekete kolostor* i. m. I. 108.

így elvileg nem sok minden állhat a referenciális olvasat és az azonosítás útjában. De a francia levéltárakban hiába keressük Guillaume nevét. Amikor a múlt század hetvenes éveiben Lőrinczi László ellátogatott Noirmoutier-ba, többek közt éppen azért, hogy a regénybeli személyeket azonosítsa, Valentin Roussiére cikket közölt a helyi *La Roche-sur-Yon* című helyi lapban, amely többek között Guillaume családjának, utódainak keresésére szólította fel a helyi lakosokat. Az írás sajnos visszhangtalan maradt. A levéltári dokumentumokból az derül ki, hogy a noirmoutier-i civil internálótáborba egy Joseph Frioux nevezetű őrmester érkezett 1914. október 20-án Sables d'Olonne-ból, ahol rabokat őrzött. Frioux 1915 januárjáig maradt a szigeten, ekkor küldték a frontra, s váltotta fel őt posztján Ch. adminisztrátor. Az adatok szerint tehát Guillaume nem lehet más, mint Joseph Frioux. Ha már ezt összeraktuk, úgy az is észrevehető, hogy a regény szövege tulajdonképpen felhívja a figyelmet a kitalált névadásra: „akit mi családiasan Guillaume-nak hívtunk” – írja az elbeszélő, s a „családias” jelző megkülönböztető szerepben használt névre utalhat. Eljátszozhatunk a gondolattal, miért keresztelte el Kuncz Guillaume-nak ezt a fontos és pozitív francia hőst. Talán tudomása volt arról, hogy a francia Guillaume név az akaratot és védősisakot, elszánt védelmezőt jelentő germán Wilhelm származéka. Ha így lett volna, dicsérhetnénk a regényíró körmönfont megoldását, az emberséges francia germán származású nevét a nagy testvérháborúban. Olvasta Romain Rolland *Jean-Christophe* című regényciklusát (1904–1912)⁴, melynek címszereplője német muzsikusz, s akinek keresztnéve francia, ám vezetéknéve, mint maga is, német: az erőt jelentő Krafft. Vagy talán ismerhette azt a legendát, mely szerint 1171 karácsonyán egy lakomán Bayeux-ben felkérték azokat a lovagokat, akiknek nem Guillaume volt a neve, álljanak föl, de legtöbbjük ülve maradt, így a történetileg népszerű név közleketősége arra utalhat, hogy sokakat jelölhet. De arra is gondolhatunk, hogy ezt a nevet viselte Hódító Vilmos, Tell Vilmos vagy éppen a kortárs Apollinaire. Természetesen egyik megoldás sem valószínű. Kérdésnek persze leginkább az kérdés, miért éppen a részvétet gyakorló és igazságos franciát nem nevezte nevén a szerző. Hacsak éppen azért nem, mert alakjában a nemzetek fölötti, téridőn fölülemelkedő békebarát eszményét foglalta össze.

Annyi bizonyos, hogy a *Fekete kolostor* világában a valós és a kitalált események sajátosan keverednek, s ez az elegyítés a szereplők névadásában is megjelenik. Van

⁴ Írt is róla, lásd: Kuncz Aladár: *Romain Rolland*. Nyugat, 1920. II. 853–864.

köztük sok azonosítható és kevesebb kitalált, több alakból összegyúrt figura. A francia levéltárakban könnyen azonosítható Ch. adminisztrátor neve például a kéziratban még Chapellier-ként szerepel. Az 1872-ben született őrmestert így is hívták, René Jean Chapellier-nek. Az irodalomtörténeti legenda szerint Kuncz barátjának és későbbi fordítójának, Corneliu Codarceának a tanácsára nem közölte a teljes nevet, hogy a negatívra sikeredett szereplő bosszúja utol ne érhesse.⁵ Kuncz leveleiből kiderül, hogy készült, sőt járt is még Franciaországban⁶, ezért az óvatosság feltételezése nem tetszik légből kapottnak. Természetesen megtehetette volna, hogy a „rend emberét”, a „vasöklű férfiút”, a „Dickét” is „családiasan”, s nem saját nevének nevezi meg. Nem tette. Ha szétválogatjuk a regénybeli neveket, s az általánosabb tulajdonságokat megjelenítő figurák nevét a fikció, a történelmi szereplőké a levéltári valóság területén helyezjük el, úgy Ch. neve az utóbbiak közé kerül, s a rövidítés felhívó jellege, mint fordítva elsült fegyver, még inkább készlet a megfejtésre, azonosításra, mint a teljes nevek.

Chapellier nevét elsőként a fogolytárs Bárczi Géza oldotta föl saját *Fekete kolostor*-példányának lapszéli jegyzeteiben. „Chapellier” [sic] – olvashatjuk a széljegyzetben, majd Bárczi további pontosításokkal is szolgál. „[...] leselkedő, bújkáló rendőrkémtípus volt. Azt mondják, a prefektúrán ilyenféle hivatalt is töltött be” – áll a *Fekete kolostor* első kötetének 156. oldalán; „commis rédacteur volt” – fűzi hozzá Bárczi –, azaz mindössze prefektúrai kistisztviselő. „Több volt, mint őrmester és kevesebb, mint tiszt” – jellemzi az elbeszélő. „Csak őrmester volt, sergeant [sic]”, pontosít Bárczi. „Vörös ember volt, de ezt is tagadta; gyáva ember volt, de ezt is rejtegette; azért jött, hogy gyötörjön bennünket, hogy fizikai szenvedéseinket a lelki fájdalmak válogatott fajtáival tetézzék, de ezt sem tette nyíltan, hanem a rendcsinálás, a fegyelem, a higiénia, a parancs, a »kölcsonösség«, a »jeu de représsaille« ürügyei mögül lődözött ránk.” A lapszéli jegyzet szerint mindez „túlzás”, majd amikor az elbeszélő azt állítja, „lényeges változtatásokat nem csinált”, a fogolytárs azzal toldja meg: „Nem áll. Az udvart kiköveztette, új illemhelyet csináltatott. Az étkezés igen megjavult.” Néhány lappal később Chapellier „egy komoly érdeme”-ként mindez Kuncz leírásából is kiderül (s ebből számunkra az is, hogy Bárczi Géza ceruzával a

⁵ Lőrinczi László: *Utazás a fekete kolostorhoz. Irodalomtörténeti riport*. Harmadik, bővített kiadás. Polis, Kolozsvár 2011.

⁶ Erről bővebben lásd Filep Tamás Gusztáv írását [számunkban](#).

kezében, első olvasatra írta széljegyzeteit): „Az étkezést, a maga ínséges keretei között is, igyekezett megjavítani. A hetenkénti kétszeri marhahús megmaradt, de a szállítótól jobb húst kényszerített ki. Utánanézett, hogy a főzelékek változatosabbak és jobbak legyenek. Az örökös bab, lencse és marharéparendszer borsóval, burgonyával élénkítette, sőt egy ízben makarónit is szerzett be, ami valóban elsőrendű teljesítmény volt.”⁷ A lapszél további ínycsiklandósságokkal bővíti a repertoárt: „hal”, „tojás”. A toldások persze nem változtatnak a lényegen, s ahhoz, hogy Chapellier „néha nem szólt semmit, csak titkos büntetést mért az illetőre. Visszatartotta csomagját, amíg a benne levő holmi megrothadt. Eltiltotta a levelezést, anélkül, hogy a megbüntetett tudta volna, oly módon, hogy a címére érkező leveleket nem adta ki, vagy a tőle írottakat nem küldte el. Ezt csak azokkal csinálta, akik sűrűn kaptak csomagot, levelet hazulról. Azután heteken át figyelte a hatást, kéjelgett a nyugtalanságban, gyönyörködött a félőrült várakozásban”⁸, Bárczinak is csupán annyi a hozzáfűznivalója: „Ezt nem tudtam.” A nyelvész véleménye a noirmoutier-i internálótábor parancsnokáról általában az elbeszélőével rokon: „A foglyok között nagy népszerűtlenségnek örvendett. Pedig nem volt gonosz ember, csak kicsinyes, ostoba, és az emberekkel nem tudott bánni. Megcsontosodott bürokrata volt, a polgári életben prefektúrai tisztviselő (*commis rédacteur*). Tekintélyt szeretett volna tartani, sikertelenül. Sokszor odaállt vitatkozni a foglyokkal, egy alkalommal egyik odavágta neki: *Vous n'êtes pas le gouverneur de Madagascar !* (Maga nem Madagaszkár kormányzója!) Minden megtorlás elmaradt. Részeges is volt. Egyszer az internáltak a Vöröskeresztől karácsonyi ajándékot kaptak, s ebben volt 7 (9?) palack konyak. Ezt nem adták ki az internáltaknak, és sokáig ott álltak az őrmester irodájában a polcon, míg egyszer aztán eltűntek. Ezt én magam nem láttam, mert nemigen jártam a parancsnok irodájában, de közbeszéd tárgya volt. Katonái gyűlölték. Egyszer egyikük óvatosan súgta nekem: *Embêtez le gros cochon ! Vous pouvez le faire. Nous autres, ça pourrait nous coûter cher.* (Bosszantsák a hájas disznót. Maguk tehetik. Mi csúnyán ráfizethetnénk.) Ez kétségtelenül nem jó jel, bár része lehet benne a mindig elégedetlen alárendelt lázongásának. Egyébként a tábort csinosítgatta, a sártenger

⁷ i. m. I. 158.

⁸ i. m. I. 159.

udvart kiköveztette, az élelmezést igen megjavította (mindennap kaptunk vagy húst vagy halat, a legrosszabb esetben két kemény tojást a krumpli vagy a rizs mellé).⁹

Bárczi a Kunczéhoz hasonló képet alkotott a hatalmát prefektusként gyakorló s a nemkívánatosokat megannyi boche-ként kezelő, a „felizgatott francia nacionalizmust”¹⁰ képviselő Fernand Tardifról is. „Popper s a többiek is rettenetes dolgokat mondtak el Tardif prefektus eljárásáról s a körzetébe tartozó Sables d'Olonne-i, luçoni és Fontenay-le-Comte-i fogolytáborok szomorú sorsáról. Bűdös májat, rothadt húst, nyüves főzeléket etettek a foglyokkal, s mikor Tardif látogatása alkalmával egy ízben panaszt tettek emiatt, egyszerűen annyit mondott, hogy »dögöljenek meg a boche-ok«. Egyik családi táborban a gyerekek között kiütött a tífusz. Az orvos nem volt hajlandó a boche-ok gyerekeit gyógyítani. A préfet nem tett ellene semmit.” Amikor ezekről az eseményekről esik szó, a margón felkiáltójellel ez áll: „ez bizony igaz!”¹¹ Egyébként ugyanez a prefektus volt az, akihez Kuncz levelet intézett, hogy saját költségén legalább a kintlakást engedje meg számára, s melyet Tardif válasza sem méltatott.¹²

Feltűnő és egyedi lapszéli jegyzetként fordul elő a könyvben egy hosszanti, függőleges ceruzavonallal s a vonal mellett felkiáltójellel ellátott szöveghely. A périgueux-i karantén című fejezetnek arról a részéről van szó, amelyben a francia plébános az idegenlégióba „toborozza” a frissiben internált, immár ellenségnek tekintett polgárokat. „De ha velük szemben [a francia hatóságokkal tudniillik] fel is függeszthetnénk ítéletünket, legkevésbé sem tehetnők azt például azzal az elzászi francia plébánossal szemben, aki egyik szeptember végi napon hatósági engedéllyel bejött a Dépôt Laësbé, s ugyanarról a háromlépcsős piederstárlól, ahonnan a rendőrfőnök ravaszul kieszelt hazugságait előadta, lelkes riadót intézett hozzánk a francia idegenlégióba való belépésre. Valóban nem papi hivatás toborozni s

⁹ Bárczi Géza: Emlékek egy könyv olvasása közben. In Lőrinczi László: *Utazás a fekete kolostorhoz*. i. m. 182–194. 189–190.

¹⁰ Vö. „Németnek vagy magyarnak lenni nem volt valami kedvező. Aki olvasta Kuncz Aladár könyvét, a *Fekete kolostort*, tudja, hogy a felizgatott francia nacionalizmus nyelvén ez mit jelent. Köveket, betört fejeket, ütéseket. A francia nacionalizmus felől nézve egy német, egy osztrák és egy magyar között nincs különbség, szemét boche.” Nádas Péter: *Halottak néma morájában*. <http://nadas.irolap.hu/hu/halottak-nema-morajaban> (letöltve: 2015. április 13.)

¹¹ i. m. I. 163.

¹² Az 1914. november 27-i keltezésű levelet La Roche-sur-Yon levéltárában őrzik. Lásd Archives Départementales de la Vendée, 4 M 307.

különösen toborozni megalázottak, megszegényítettek és lefokozott lelkierejű emberek között azért, hogy – akármilyen szépségflastrommal is látjuk el – de végeredményében nemzetüket és hazájukat elárulják” (I/75). A felkiáltójel vélhetően az internálttárs Bárczi teljes egyetértésére hívja fel a figyelmet.

A *Fekete kolostor* jellemzésének megfelelően támasztják alá a jegyzetek a fentebb említett káplár figurájának pozitív vonásait: „Ez a káplár gyönyörű szál vörösesszőke ember volt. A háborúban néhány ujját veszítette. Mikor Svájcba küldtek, ő kísért fromentine-ig. Mindig igen derék, jólelkű ember volt” (II/103.). Az Ile d’Yeu-i citadella orvosának regénybeli leírásával egyetértve pedig a figura negatív tulajdonságait hangsúlyozzák a lapszéli jegyzetek, azét, aki azzal büszkélkedett a Vöröskereszt előtt, hogy tulajdonképpen csak egészséges internáltak lakják a kazamatákat, neki nincs betege. „A citadella orvosa egy tudatlan, s amellet rosszindulatú csirkefogó volt” (Bárczi, II/192). Előfordul az is, hogy némelyik alakra egészen másként emlékszik, mint a könyv lapjain olvashatjuk. A jóindulatú és kedves Madame Mignalt, akinek lányneve Marthe Germaine Micheneau volt, s 1881–1958 közt élt, tehát Kuncznál alig öt esztendővel volt idősebb, a következőképpen mutatja be az elbeszélő: „A kantinosné étkezések után néha odaállt asztalunkhoz beszélgetni. Lágy, muzsikáló hangja volt. Ha meghajlott hátát, őszülő haját, csúnya arcát nem nézte az ember, hanem behunyt szemmel hallgatta, hangjából kedves, álmodozásra hívó melódia csendült ki” (I/162). Bárczi pontosabban emlékszik Mignalné életkorára: „Nem volt öreg, 30-40 év között lehetett”. Vagy Kopolovitsról, aki iránt az elbeszélő szánnalommal és részvéttel viseltetett: „Mikor hozzánk jött, csontnál és bőrnél alig maradt rajta egyéb” (I/168), Bárczi némiképp másként vélekedhetett, „ronda egy fráter volt” – mindössze ennyit ír. Nagyjából mint Kopolovitsot, azaz a regény elbeszélőjétől némiképp eltérően idéz meg egy másik szereplőt is. „Így fedezte fel a nőiséget egyik noirmoutier-i társunkban a citadella másik arisztokratája, egy fiatal, pápaszemes német báró, aki egyébként nagyon józan, szolid és úri neveltségű fiúnak látszott” (II/110). „Egy hülye volt, különben szintén a gróf barátaihoz tartozott” – olvasható a nemes egyszerűségű replika a lapszálon. A meleg gróf kilétét, – tudomásom szerint elsőként az értelmezők között – pedig egyenesen Bárczi Géza lapszéli jegyzete tárja föl. „– Vigyázat! – súgta a mellettem haladó von Bergen, aki látta, hogy a salátát mosó urat figyelem. – Er heisst Graf B. auch ein »Herz«!” (II/64) „Graf von Rapp (a napoléoni général Rapp-nak [sic] dédunokája” – írja Bárczi. Ezt az

azonosítást a Fekete kolostor elbeszélőjének további mondatai is megerősíteni látszanak. „Von Bergen elmondta, hogy gróf B. Párizsban élt a háború előtt. Bizonyos, egészen egzotikus panamába keveredett bele. Lehet, hogy néhány vagon kékróka szállítására kötelezte magát. De lehet az is, hogy a híres kínai copfpanamában vett részt, amelynek az volt nevezetessége, hogy a szállítók csak egy vagon eredeti copfot tudtak előteremteni – akkor tiltották el Kínában a copfviselést –, a többit hamisítvánnyal pótolták. »Ült volna a háború nélkül is!« – mondta kézlegyintve von Bergen. A gróf különben a fogságban együtt élt egy negyven-negyvenöt év körüli matrózzal. Von Bergen a sétálók között megmutatta azt is. Magas, szikár, durva arckifejezésű ember volt, éktelen hosszú, hegyesre fent bajusszal.” „Én nem így emlékszem – áll a lapszálon –. A gróf szeretője egy csinos borotvált ember volt, valami lovász féle [sic].” Rapp neve fölmerül még a megjegyzésekben, akkor, amikor Kuncz az 1916. november végi személyi változásokat ecseteli: „November vége felé az Ile d’Yeu-i fogolytáborban előállott kisebb személyi változások, különösen az 51-es számú kazamatában, napokig tartó izgalmakat keltettek. Bárczit s egy szívbajos németet végre elküldték valamelyik délfrancia város nagyobb katonai kórházába, ahol orvosi bizottság elé álltak, s reményük lehetett arra, hogy valamelyik svájci betegdepôt-ba kerülnek” (II/85). „nem, csupán 1917 január 3-án mentünk el, összesen 9-ünket küldtek el, köztünk Rapp gróf és a szeretője is”, így a lapszél. És később, amikor 1917 szilveszterén Dr. Herzcel táncoltatja az elbeszélő a grófot (II/185), a jegyzet újra helyesbít, bár megfogalmaz némi kételyt is: „Gr. Rapp, ekkor már nem lehetett ott. Vagy oda küldték volna vissza Lyonból?”

A foglyok közt volt egy német szobrász, Max von Bergen, Zádory művésztársa. A *Fekete kolostor*ból úgy tudjuk, nála rendelte zeneszerszámát az elbeszélő. Bárczi erre is másként emlékszik. „Kuncz Dadi, aki kitűnően csellózott, csináltatott magának Varga asztalossal egy csellószerű furcsa jószágot, egy háromszögű alapon épült ferde gúla formájú valamit; ennek a nyaka csinos női aktban végződött, Max von Bergen német szobrász műve.”¹³ Mindenesetre az ő plasztikája díszítette Kuncz „csellóját”. „Ennek az érdekes, jellegzetesen művészfejú embernek zivataros múltja volt. Angliában állítólag öt évet ült bankóhamisításért. Látszott rajta, hogy bizonyos gyakorlottsága van a fogság megélésében. Kis térdeplő női faszobrokat faragott, s ezeknek eladásából szerzett magának bort és dohányt. Kissé gyáriasan készített

szobraiban az volt a meghatározó, hogy mind párizsi szeretőjét, egy némileg néger szájú orosz forradalmárnőt ábrázolták. Rendszerint maga is azzal az ajánlással kínálta szobraikat, hogy elmondta, kit ábrázolnak, s nagy vágyakozással tapintgatta a fejlett női melleket, és búcsúzó gyöngédséggel simított végig a combokon, amikor meg kellett válnia tőlük. Másnap azonban már új Natasája volt. Ugyanolyan nagy ajkú, nagy keblű és gömbölyű combú orosz nő” (I/128). Bárczi Géza többet vagy mást is tudott Natasáról: „Nem forradalmárnő, csupán a szabad élet után vágyó asszony. Különböző egy tábornok leánya, személyesen igen jól ismertem, nem nagyon értelmes, de [olvashatatlan kézírás]. Egy erősen szenzuális alkoholista nő volt, csiszolva [?] határtalan és szinte vonzó.” Von Bergennel kapcsolatban még egy történeti adalékkal szolgál Bárczi. A XXII., Az összeomlás című fejezetben, mikor a német hadsereg általános visszavonulásának hírére az 51-es kazamatában gyülekező német foglyok között Kuncz von Bergen nevét is felsorolja (II/206), a lapalji kézírás arról tudósít, hogy „von Bergen akkor már rég (még én előtt) Svájcba került. Ott élt a nőjével, akit feleségének nevezett, Luzernben, és igen sokszor találkoztam vele”. A regénybeli állítás hamis voltát erősíti meg („Ez, mint már írtam, teljesen téves”) néhány lappal később (II/214.), amikor Kuncz a december 10-én elvitt németek között említi a szobrászt: „Von Bergentől is melegen búcsúztunk. Ő sem vitt magával semmit. Kifaragta az utolsó orosz nőportrét – éppen a százötvenediket a fogság alatt –, s azt a rempart-on ünnepélyesen elföldelte... Többé nem kellettek a fából faragott szobrok, mert az élő modell Németországban várakozott rá a fegyverszünet óta.” Még mielőtt levéltárakban kutakodna a jámbor olvasó, első kézből tehát Bárczi Gézáról is megtudhatja, hogy von Bergen valós alak volt (mint említettük, ez nem minden szereplőre igaz), és a regénybeli figura regényen túli életére is esik némi fény: „a bohém típusú, de alapjában véve a [sic] lázongó kispolgár szobrász mindig önmagát ismételte: ugyanazt a nőt, barátnőjét ábrázolta változatos pózokban. Fából dolgozott, befestette őket feketére, és úgy próbálta értékesíteni. Becsületességére jellemző, hogy Luzernben, egy akkor ott élő gazdag német nő fel akarta karolni, látva bénító nyomorát. Azt az ajánlatot tette, hogy ad neki havonta olyan összeget, amelyből könnyen meg tud élni. Egy évig dolgozzék gondtalanul, tetszése szerint, amit ez alatt teremt, abból kiállításra rendeznek, s a patrónusnő kezéskedik, hogy ismerősei mindent meg fognak vásárolni. Max von Bergen nem fogadta el, mert mint mondotta, ha neki

nem lesz anyagi gondja, akkor ő nem fog semmit sem dolgozni, s így a hölgyet megcsalná. Így a dolog abbamaradt.”¹⁴ Max von Bergen Svájc utáni életéről szinte semmit nem tudunk. Lőrinczi László is kénytelen volt beérni azzal a luzerni szóbeli tájékoztatással, mely szerint onnan 1920. január 13-án távozott Jénába.¹⁵ Figyelemre méltó adatra bukkanunk még Jékely Zoltán *Szép napok a Szappanyos-penzióban* című írásában, amely Dadi Damjanich utca 28/b alatti szállásáról tudósít, s amely a német szobrász egyik alkotásáról is hírt ad: „Vannak azonban Kuncz Aladár penzióbeli életének ennél *tárgyibb* emlékei is! Mindenekelőtt egy másfél arasznyi hosszú, arasznyi széles, körülbelül kétujjnyi vastagságú fa dombormű: elválasztott hajú, Rippl-Rónainak Ady-rajzára emlékeztető férfiportré, profilból ábrázolva, alatta, a szegélyen, ez a véset: Max. von Bergen 1914.”¹⁶

Van, hogy Bárczi jegyzetének köszönhetően francia nevet javíthatunk ki Kuncz regényében. Így korigálja a lapszél például a Kuncz által helytelenül Tarraud-nak írt Jérôme (született Ernest) Tharaud nevét (igaz, ugyanez a jegyzet Jacques-nak kereszteli el az idősebb Tharaud-t), aki 1899–1901 között tanított a Budapesti Tudományegyetemen. A magyar irodalomtörténet-írásban eléggé nagy összevisszaság uralkodik a Tharaud fivérek vezeték- és keresztnéveinek felidézésében,¹⁷ úgyhogy kifejezetten jól jön a segítség. Jérôme (született Ernest) Tharaud (1874–1952) öccsével, Jean Tharaud-val (1877–1953) együtt jegyezte minden könyvét mintegy ötven éven át. A Tharaud fivérek leginkább Eckhardt Sándorral ápoltak kapcsolatot, vele találkoztak Párizsban, s ő volt az idegenvezetőjük magyarországi utazásaik alkalmával.¹⁸

Bárczi Géza emlékei több más apró részlettel egészítik ki a *Fekete kolostor* szövegét. A „fekete hajú, olaszosan barna bőrű Auer”-ről (I/110.) azt írja: „ezt nem Auernek

¹⁴ Bárczi Géza, i. m. 191.

¹⁵ Lőrinczi László, i. m. 137.

¹⁶ Jékely Zoltán: *Szép napok a Szappanyos-penzióban*
<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/JEKELY/jekely00924/jekely00956/jekely00956.html> (letöltve: 2015. május 8.)

¹⁷ Karafiáth Judit részletesen bemutatja a Tharaud fivérek munkásságát: La Hongrie vue par Jérôme et Jean Tharaud. In: *Mille ans de contacts : relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours. Actes du colloque millénaire organisé par le Département de français de l'École supérieure Dániel Berzsenyi, Szombathely, les 18–19 avril 2000.* Textes réunis par Marie Payet et Ferenc Tóth, Szombathely, Département Français de l'École Supérieure Dániel Berzsenyi 2004. 311–323.

¹⁸ Lásd: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* ELTE–MKKE, Budapest 1989.

hítták, hanem valami olasz neve volt. Nagyon derék fiú volt, de nem pincér, valami kereskedősegéd vagy ilyesmi”. Bragiotti, a csinos, jóképű selyemfiú, a „Don Juan”, aki a regényben „tiroli olasz” (I/111.) a széljegyzet szerint „nem volt olasz. Konstantinápolyban született, és osztrák protektorátus alatt élt, tipikusan levantinus volt, de a jobb fajtából”. Teljes neve egyébként Joseph Braggiotti. Valószínű, hogy bizalmat szavazhatunk ennek a megjegyzésnek is. Lőrinczi László kutatásai is alátámasztják, hogy a másik „szép tiroli fiú”, a szintén német keresztnévet használó Frantz Menardi is osztrák volt. Mindketten elkerültek Noirmoutier-ból 1916 január közepén a bretagne-i Tahitou sziget büntetőtáborába, mert további maradásuk Chapellier szerint az internáltak fegyelmét veszélyeztette volna.¹⁹

„Bárczinak és Weiffertnek némi megkülönböztetés jutott osztályrészül, mert kis termetű, erősen fekete hajú budapesti bankárfiúval együtt csukták be őket, s ennek a fiatalembernek párizsi pártfogói némi kedvezést eszközöltek ki a prefektúrán. Ez a kedvezés abból állott, hogy a bankárfiú a tetőn rendbe hozhatta egyik toronyszobát, s Bárczi és Weiffert ide költöztek vele együtt.” (I/161.) A költözés idejéről azt írja Bárczi: „Ez csak jóval később történt”. Más időrendi megjegyzéseket is tesz. 1914 karácsony havának eseményeként írja le Kuncz: „Általános nagy örömet keltett köztünk két hatalmas vöröskeresztláda, amely svájci közvetítéssel Budapestről érkezett címünkre. Ez a küldemény bizonyította, hogy a kis Feldenczer hazajuttatta levelünket, amelyben a budapesti Vöröskeresztnek lefestettük helyzetünket. A ládából pompás meleg ruhadarabok, csizmák, trikók és fehérneműk kerültek elő. A fogolytábor minden szűkölködőjének jutott belőle. Mellékelve volt még két liter rum is. A küldött szivaroknak és cigarettáknak csak hűlt helye maradt... A magyar Vöröskereszt adománya volt az első, amely hozzánk érkezett, s gazdagságával felülmúlt minden más küldeményt, amely ezután jött.” (I/145.) „Lehet, hogy így van – olvasható a jegyzetben. – De én úgy emlékszem, hogy tavasszal jött az első v. k. ajándék a németektől. Akkor, amikor már mi is ott voltunk.” Vagy amikor a *Fekete kolostor* elbeszélője az orvosi bizottság látogatását 1918 nyarára teszi: „Nyár elején svájci és francia magas rangú orvostisztekből összeállított bizottság érkezett a szigetre. Egész fogságunk alatt először fordult elő, hogy orvosi bizottság szálljon ki nálunk. Idáig csak egy-két társunkat küldték el a fogolytáborba belátogató helyi orvosok, rendszerint a lyoni állandó bizottság elé, de a legtöbb esetben már csak

¹⁹

Erről bővebben lásd Lőrincz László idézett munkáját 218–228.

akkor, amikor úgylis késő volt. Csupán Bárczinak és a pesti bankárfiúnak sikerült megmenekülni, akik már Svájcban voltak, s onnan írtak levelet hozzánk, amelyben irigylésre méltó helyzetüket részletesen leírták.” (II/191.) Az internálttárs így helyesbít: „Ez nem áll. 1916 őszén volt nálunk egy bizottság, mely 9-ünket kijelölt a Svájcba való internálásra. Ezek közül 5-öt visszaküldtek, a Gr. Rapp-féle lyoni incidens miatt, úgyhogy 4-en jutottunk ki. Fürst (a pesti bankárfiú) nem volt köztünk. A svájci határt 1917. január 13–15 közt léptük át (a pontos dátumra nem emlékszem). A [sic] 1916-iki kommissiókor [sic] mindenkit megvizsgáltak. Dr. Däumlingtől tudom, hogy azelőtt is volt egyszer orvosi vizsgálat”.

A XVIII., A kulisszák mögül című fejezet többek közt az internálótábor színházterápiás előadásairól szól. „Karácsony estéjén az 51-esben budapesti volt növendékeim jóvoltából megint közös magyar vacsorát rendeztünk, s utána kezdetlegesen rögtönzött színpadon két kis színdarabot játszottunk el, egyet magyarul s egyet franciául” (II/107.). „Ezen [sic] a karácsony esti darabban én játszottam az egyik főszerepet. Éppen Dadit parodizáltam. A fényképeim meg is vannak róla. A darabot Német [sic] írta.” Sajnos sem Németh darabjáról, sem a fényképek hollétéről nincs tudomásom.

Van még pár lapszéli jegyzet, melyet ezúttal hely és idő híján nem részletezek, csupán felsorolok: „Lakatos Fontenay-ból először Les Sables-d’Olonne-ba jött, hol vagy két három hónapig velünk együtt volt” (I/162.); „csak Angliát” (I/162.); „Nem emlékszem erre az incidensre, talán nem voltam ott” (I/166.); „Ezt is kissé másképp tudom” (I/167.); „csekélységem s Fürst is ebbe a szobába kerültünk” (II/60.); „10 perc. Ez túlzás, az egész udvart körbe lehetett járni tíz perc alatt” (I/88.); „lakatos” (II/112. [stb.]); „Nem az utolsó évben, mert én is számtalanszor jártam ott” (II/100); „Én a felöltőről tudok, s nem óraláncról” (II/100); „nem a kintinban, hanem bent nálunk. A főszereplők nem a németek, hanem a magyarok voltak” (II/ 101); „Egyáltalán nem emlékszem erre az epizódra. Talán máskor történt” (II/103); Erre emlékszem, de ennek nem volt különös à propos-ja” (II/103); „A bárónak egy vasa sem volt” (II/111).

S végül egy, a Németh Andor visszaemlékezésére rímelő, ám Némethet is „leleplező” lapszéli jegyzet. Németh az elbeszélő Kant-olvasmányait felidézve írja: „Kunczcal A

tiszta ész kritikáját olvastuk németül, de ő ezt az olvasmányt fárasztónak találta, és egy ízben ezt mondta: » – Ha Kantot olvasom, elzsibbad a tököm.«²⁰

„A kert növekvő palántái között már a kora reggeli órákban két kis, fadarabokból összetákolt székre kucorodtunk Németh Andorral, s egész nap olvastunk. Francia, német, angol, később spanyol könyveket. Magyar könyvhöz még ebben az időben nem jutottunk, pedig több ízben kértünk a svájci Vöröskereszt útján hazulról. Tolsztoj *Háború és békéjével* kezdtük, amelyet németül olvastunk fennhangon. Akkor még fű és virágok egész kicsik voltak körülöttünk, mire azonban Cervantes *Don Quijotéjához* fogtunk, a buja vegetáció egészen elfedett bennünket” (I/177). „Dadi bizony a Don Quijotét sohasem olvasta, de Német [sic] is csak elkezdte velem, de belecsömörlött.” Bárczi nem a zsibbadást emlegeti, de a „bujá vegetáció” kapcsán neki is eszébe jutott valami.

A franciaországi első világháborús civil internálás nemcsak Kuncz Aladár életében nem múlt el nyomtalanul. Vélhetően ugyanannyira foglalkoztatta ez az életesemény Németh Andort vagy éppen Bárczi Gézát is, noha nem vagy csak keveset írtak róla, bevallottan éppen azért sem, mert megtette azt helyettük Dadi.

Az egyéni emlékezetek természetükből fakadóan különbözőek és képlékenyek, s ezért a múlt megjelenítése is rendkívül változó. Ez az írás, ha felsorolásszerűen is, azt kísérelte meg áttekinteni, mivel szolgálnak a *Fekete kolostor* történetéhez és történeti olvasatához Bárczi Géza nem közismert jegyzetei.

Melléklet

Kuncz Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból. I–II.*

Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Kiadása

Budapest, 1931.

<i>Fekete kolostor</i>	Bárczi Géza széljegyzetei	Kötet és oldalszám
De ha velük szemben [a francia hatóságokkal tudniillik] fel is függeszthetnénk ítéletünket, legkevésbé sem tehetnők azt például azzal az elzászi francia plébánossal szemben, aki egyik szeptember végi napon hatósági engedéllyel bejött a Dépót	!	I/75

²⁰

Németh Andor, *Párizs, Noirmoutier, Ile d'Yeu*, in uő. *A szélén behajtva*, s. a. r. Réz Pál, Magvető, Budapest, 1973. 581–587.

Laësbe, s ugyanarról a háromlépcsős piederstárlól, ahonnan a rendőrfőnök ravaszul kieszt hazugságait előadt, lelkes riadtó intétett hozzánk a francia idegenlégióba való belépésre. Valóban nem papi hivatás toborozni s különösen toborozni megaláztak, megségényítettek és lefokozott lelkierejű emberek között azért, hogy – akármilyen szépségflastrommal is látjuk el – de végeredményében nemzetüket és hazájukat elárulják.		
Mosdóvizet a vár előtti kútból meríthettünk, ivóvízért azonban ki kellett menni a szigetre, a várépülettől körülbelül negyedóra járásnyira. Mellékhelyiség megint csak egy volt: egy kőpadlózatba beépített lyuk. Ezúttal kétszáznegyven ember számára és az épülettől mintegy tíz percnyi távolságra.	10 perc. Ez túlzás, az egész udvart körbe lehetett járni tíz perc alatt.	I/87

Culoz úr	u ?	I/96
Legközelebbi barátai voltak: a vékony hangú, pattanásos Heibl, akit talán azért fogadt maga mellé, mert legtöbb támogatásra szorult s a fekete hajú, olaszosan barna bőrű Auer, aki hajlamos volt a tüdőbajra. Ők hárman egész nap tanultak, dolgoztak.	ezt nem Auernek hitták, hanem valami olasz neve volt. Nagyon derék fiú volt, de nem pincér, valami kereskedősegéd vagy ilyesmi	I/110
Az Adonisznak legjobb barátja volt egy Braggiotti nevű tirolai olasz.	Br. nem volt olasz. Konstantinápolyban született, és osztrák protektorátus alatt élt, tipikusan levantinus volt, de a jobb fajtából	I/111
egy Laya Tamás nevű szöke, gyermekarcú asztalossegéd	lakatos	I/112
Ennek az érdekes, jellegzetesen művészfejú embernek zivataros múltja volt. Angliában állítólag öt évet ült bankóhamisításért. Látszott rajta, hogy bizonyos gyakorlottsága van a fogság megélésében. Kis térdeplő női faszobrokat faragott, s ezeknek eladásából szerzett magának bort és dohányt. Kissé gyáriasan készített szobraiban az volt a megható, hogy mind párizsi szeretőjét, egy némileg néger szájú orosz forradalmárnőt ábrázolták. Rendszerint maga is	Nem forradalmárnő, csupán a szabad élet után vágyó asszony. Különben egy tábornok leánya, személyesen igen jól ismertem, nem nagyon értelmes, de [olvashatatlan kézírás]. Egy erősen szenzuális alkoholista nő volt, csiszolva [?] határtalan és szinte vonzó.	I/128

azzal az ajánlással kínálta szobrait, hogy elmondta, kit ábrázolnak, s nagy vágyakozással tapintgatta a fejlett női melleket, és búcsúzó gyöngédséggel simított végig a combokon, amikor meg kellett válnia tőlük. Másnap azonban már új Natasája volt. Ugyanolyan nagy ajkú, nagy keblű és gömbölyű combú orosz nő.		
Ch.-nak hívták	Chapelier [sic]	I/156
Inkább leselkedő, bújkáló rendőrkéntípus volt. Azt mondják, a prefektúrán ilyenféle hivatalt is töltött be.	„commis redacteur” [sic] volt	I/156
Több volt, mint őrmester és kevesebb, mint tiszt.	Csak őrmester volt, sergeant [sic]	I/156
Vörös ember volt, de ezt is tagadta; gyáva ember volt, de ezt is rejtegette; azért jött, hogy gyötörjön bennünket, hogy fizikai szenvedéseinket a lelki fájdalmak válogatott fajtaival tetézzé, de ezt sem tette nyíltan, hanem a rendcsinálás, a fegyelem, a higiénia, a parancs, a »kölcsonösség«, a »jeu de représsaille« ürügyei mögül lődözött ránk.	túlzás	I/157
Pedig a „rend embere” lényeges változtatásokat nem csinált. A dézsamosdók, a patkányos pincében a havonkénti hordófürdők, az esőtől, hótól áztatott mellékhelyiségek, a zsúfolt, poloskás és tetves szobák, mindezek megmaradtak.	Nem áll. Az udvart kiköveztette, új illemhelyet csináltatott. Az étkezés igen megjavult.	I/157
De sem ezek a kapcsolatok, sem ismeretségem az idősebb Tharaud-val, aki az Eötvös-kollégiumnak volt egykor tanára, nem segítettek fegyencsorsunkon.	Jacques [sic] Tharaud	I/161
Az étkezést, a maga ínséges keretei között is, igyekezett megjavítani. A hetenkénti kétszeri marhahús megmaradt, de a szállítótól jobb húst kényszerített ki. Utánanézett, hogy a főzelékek változatosabbak és jobbak legyenek. Az örökös bab, lencse és marharéparendszer	hal, tojás	I/158

borsóval, burgonyával élénkítette, sőt egy ízben makarónit is szerzett be, ami valóban elsőrendű teljesítmény volt.		
Bárczinak és Weiffertnek némi megkülönböztetés jutott osztályrészül, mert kis termetű, erősen fekete hajú budapesti bankárfiúval együtt csukták be őket, s ennek a fiatalembernek párizsi pártfogói némi kedvezést eszközöltek ki a prefektúrán. Ez a kedvezés abból állott, hogy a bankárfiú a tetőn rendbe hozathatta egyik toronyszobát, s Bárczi és Weiffert ide költöztek vele együtt.	Ez csak jóval később történt	I/161
Lakatos tudta, hogy csak ideiglenesen jött hozzánk, amíg számára más megoldást találnak. Három katona kíséretében indították el régi dépôt-jából a világ legbékésebb emberét.	Lakatos Fontenay-ból először Les Sables-d'Olonne-ba jött, hol vagy két három hónapig velünk együtt volt.	I/162
[...] Kilár, egy Amerikát megjárt, mindig jókedvű, hangos pincér	csak Angliát	I/162
A kantinosné étkezések után néha odaállt asztalunkhoz beszélgetni. Lágy, muzsikáló hangja volt. Ha meghajlott hátát, őszülő haját, csúnya arcát nem nézte az ember, hanem behunyt szemmel hallgatta, hangjából kedves, álmodozásra hívó melódia csendült ki.	Nem volt öreg, 30-40 év között lehetett.	I/162
Popper s a többiek is rettenetes dolgokat mondtak el Tardif prefektus eljárásáról s a körzetébe tartozó Sables d'Olonne-i, luçoni és Fontenay-le-Comte-i fogolytáborok szomorú sorsáról. Bűdös májat, rothadt húst, nyüves főzeléket étettek a foglyokkal, s mikor Tardif látogatása alkalmával egy ízben panaszt tettek emiatt, egyszerűen annyit mondott, hogy »dögöljenek meg a boche-ok«.	ez bizony [sic] igaz!	I/163
Meg azután lassanként kiderült az is, hogy noha Sables d'Olonne-ban, Luçonban rossz volt minden, de mégis kényelmesebb fekvőhely jutott, több szabadságot élveztek, s általában jobban ettek. Egyszóval Noirmoutier rosszabb	ez nem áll, legalább is [sic] Sablesről [sic] nem	I/163

helynek mindegyiknél.	bizonyult		
<p>– Ezek nem tehetnek róla. – Igaza van! – helyesli a színész. – Én sem mondom. Jól kell velük bánni, és majd ha szétmennek a világba, legalább elterjesztik rólunk, hogy mi, franciák milyen nemeslelkűek vagyunk!...</p> <p>Ez már kicsit sok. Popper nem is bírja tovább. A hátsó sorokból odakiált a lelkesen szavaló színésznek: – Tudja mit, uram! Nálunk, osztrákoknál és magyaroknál be sincsenek zárva a franciák, s velünk itt úgy bánnak, mint fegyencekkel!</p>		Nem emlékszem erre az incidensre, talán nem voltam ott.	I/166
<p>Koplovits hosszú, kellemetlen kalandok után került a noirmoutier-i várba. Még novemberben, amikor annak a családi tábornak, ahol ő is elzárva volt, női tagjai és a fiatalok hazaindultak, éjszaka kilopózott az állomásra, s a fogolyszállító vonat egyik kocsijában a pad alatt meghúzódott. Négy napig tartózkodott így összezsugorodva rejtékhelyén anélkül, hogy észrevették volna. Végre, amikor már úgyis a határon voltak, az éhséget nem bírta tovább, a pad alól kidugta fejét, s a felette ülő osztrák-cseh asszonyoktól ennivalót kért. Ezek nagyon megijedtek tőle, nem merték a felelősséget vállalni, hogy tudtukkal maradjon így továbbra is a pad alatt, hanem mindjárt feljelentették a csendőröknek.</p>		Ezt is kissé másképp tudom.	I/167
<p>A kert növekvő palántái között már a kora reggeli órákban két kis, fadarabokból összetákoltszékre kucorodtunk Németh Andorral, s egész nap olvastunk. Francia, német, angol, később spanyol könyveket. Magyar könyvhöz még ebben az időben nem jutottunk, pedig több ízben kértünk a svájci Vöröskereszt útján hazulról. Tolsztoj <i>Háború és békéjével</i> kezdtük, amelyet németül olvastunk fennhangon. Akkor még fű és virágok egész kicsik voltak körülöttünk, mire azonban Cervantes <i>Don</i></p>		Dadi bizony a <i>Don Quijotét</i> sohasem olvasta, de Német [sic] is csak elkezdte velem, de belecsömörlött.	I/177

Quijotéjához fogtunk, a buja vegetáció egészen elfedett bennünket.		
Az 51-esbe lépnek be rajtam kívül: Dudás, Soltész, Németh, Schneider, Kilár, Stein Móric, dr. Herz, a három Stocker testvér, Buchholz és Schutzmann.	Csekélységem s Fürst is ebbe a szobába került	II/60
– Vigyázat! – súgta a mellettem haladó von Bergen, aki látta, hogy a salátát mosó urat figyelem. – Er heisst Graf B. auch ein »Herz«!	Graf von Rapp (a napoléoni général Rapp-nak [sic] dédunokája	II/64
A gróf különben a fogságban együtt élt egy negyven-negyvenöt év körüli matrózzal. Von Bergen a sétálók között megmutatta azt is. Magas, szikár, durva arckifejezésű ember volt, éktelen hosszú, hegyesre fent bajusszal.	Én nem így emlékszem – áll a lapszálon –. A gróf szeretője egy csinos borotvált ember volt, valami lovász féle [sic]	II/64
November vége felé az Ile d’Yeu-i fogolytáborban előállott kisebb személyi változások, különösen az 51-es számú kazamatában, napokig tartó izgalmakat keltettek. Bárczit s egy szívbajos németet végre elküldték valamelyik délfrancia város nagyobb katonai kórházába, ahol orvosi bizottság elé álltak, s reményük lehetett arra, hogy valamelyik svájci betegdepót-ba kerülnek	nem, csupán 1917 január 3-án mentünk el, összesen 9-ünket küldtek el, köztünk Rapp gróf és a szeretője is	II/85
A rettenetes erejű víztömeg öt szerencsétlen foglyot pillanatok alatt úgy összezúzott a sziklákon, hogy másnap csak ruhafoszlányt s egy-két kart és lábat tatáltak betőtük. A hatodik óraláncánál fogva fennakadt a meredek part egyik bozótján. Ennek semmi baja sem történt.	Én a felöltőről tudok, s nem óraláncról	II/100
A szerencsétlenségnek azután az lett a következménye, hogy többé séták alatt a tengerpart közelébe nem lehetett menni. Csak az utolsó évben volt egy káplárunk, aki a vidéket jól ismerte, s aki néha megtette, hogy a tengerparton lévő középkori rablóvár romjaihoz elvitt, sőt egyszer-kétszer fürödni is engedett a tengerben.	Nem az utolsó évben, mert én is számtalanszor jártam ott	II/100
Csak Dudás hiányzott, aki még Bukarest elesése óta börtönben	nem a kantinban, hanem bent nálunk. A főszereplők nem a	II/101

ült néhány német internálttal együtt, mert ezt az eseményt túl hangosan ünnepelték meg a kantinban.	németek, hanem a magyarok voltak.	
Elöl görnyedve a két Stocker a kifeszített kabátokra helyezett kis újszülöttel. Utána az anya, akit amíg meg nem szűnő buzgalommal gyermekét nyaldosta, szarvánál fogva Leitner vezetett.	Egyáltalán nem emlékszem erre az epizódra. Talán máskor történt	II/103
– Derekasan dolgoztak az előbb. Megérdemelnek egy pohár pálinkát. Itt, ebbe a kocsmába bemehetünk. A falu szájai nem szólhatnak semmit, mert erre felé nem téved senki.	Erre emlékszem, de ennek nem volt különös à propos-ja	II/103
Egyszer pohárral kezében hozzánk lépett a vörös káplár is.	Ez a káplár gyönyörű szál vörössesszőke ember volt. A háborúban néhány ujját veszítette. Mikor Svájcba küldtek, ő kísért fromentine-ig. Mindig igen derék, jólelkű ember volt.	II/103
Karácsony estéjén az 51-esben budapesti volt növendékeim jóvoltából megint közös magyar vacsorát rendeztünk, s utána kezdetlegesen rögtönzött színpadon két kis színdarabot játszottunk el, egyet magyarul s egyet franciául.	Ezen [sic] a karácsony esti darabban én játszottam az egyik főszerepet. Éppen Dadit parodizáltam. A fényképeim meg is vannak róla. A darabot Német [sic] írta.	II/107
Így fedezte fel a nőiséget egyik noirmoutier-i társunkban a citadella másik arisztokratája, egy fiatal, pápaszemes német báró, aki egyébként nagyon józan, szolid és úri neveltségű fiúnak látszott.	Egy hülye volt, különben szintén a gróf barátaihoz tartozott.	II/110
Ezeket Drezda mellett lakó özvegy édesanyja küldte vöröskeresztes csomagban, és sűrű küldeményeivel ő gondoskodott róla, hogy szomorú helyzetben lévő fia soha édességekből, finomabb felszerelésekből ki ne fogyjon, s el ne veszítse az érintkezést azzal a magasabb rendű életformával, amelyhez a háború előtt szokva volt.	a bárónak egy vasa sem volt.	II/111
Gr. B. frakkban, fehér mellényesen táncolt dr. Herzcel.	Gr. Rapp, ekkor már nem lehetett ott. Vagy oda küldték volna vissza Lyonból?	II/185
Nyár elején svájci és francia magas rangú orvostisztekből összeállított bizottság érkezett a szigetre. Egész fogságunk alatt	Ez nem áll. 1916 őszén volt nálunk egy bizottság, mely 9-ünket kijelölt a Svájcba való internálásra. Ezek közül 5-öt	II/191

először fordult elő, hogy orvosi bizottság szálljon ki nálunk.	visszaküldtek, a Gr. Rapp-féle lyoni incidens miatt, úgyhogy 4-en jutottunk ki. Fürst (a pesti bankárfű) nem volt köztünk. A svájci határt 1917. január 13–15 közt léptük át (a pontos dátumra nem emlékszem). A [sic] 1916-iki komissiókor [sic] mindenkit megvizsgáltak. Dr. Däumlingtől tudom, hogy azelőtt is volt egyszer orvosi vizsgálat.	
A citadella orvosa és Kohler úr mindössze három társunkat jelölték ki, mint akik az orvosi bizottság színe elé kerülhetnek. [...] A citadella orvosa kijelentette, hogy több beteg nincs. [...] A citadella orvosa és Kohler úr azzal büszkélkedtek, hogy nekik nincs betegük...	A citadella orvosa egy tudatlan, s amellet rosszindulatú csirkefogó volt.	II/192
Ott voltak mind. A göndör hajú, jól öltözködő gróf, a lencsőke báró, az atléták, Däumling, Nagel és tanítványaik, a szakállas Müller, aki a német sors változhatatlanságában annyira hitt, a kedves Bohnen, a régi noirmoutier-i társak: a kövér, zsíros Bürger, a levelekkel elhalmozott Däumler, a kampós orrú, frakkzsakettes Hacke, a csinos Tienemann, Georges, von Bergen stb.	von Bergen akkor már rég (még én előttem) Svájcba került. Ott élt a nőjével, akit feleségének nevezett, Luzernben, és igen sokszor találkoztam vele.	II/206
Mi mindezeket a gyöngédségeket különös bódultsággal fogadtuk. Mint súlyos, halálra ítélt betegek, akiknek vigasztaló szót mondanak... Von Bergentől is melegen búcsúztunk. Ő sem vitt magával semmit. Kifaragta az utolsó orosz nőportrét – éppen a százötvenediket a fogság alatt –, s azt a rempart-on ünnepélyesen elföldelte... Többé nem kellettek a fából faragott szobrok, mert az élő modell Németországban várakozott rá a fegyverszünet óta.	Ez [sic] mint már írtam [sic] teljesen téves	II/214

